

Megjelent: Lelkipásztor 79 (2004:11) 402-406.

Csepregi Zoltán: A magyarországi pietizmus jövőképe

Székfoglaló előadásomat hálával ajánlom Fabiny Tibornak, aki a jövő héten ünnepli 80. születésnapját.

<402> Hogy szüksége van-e a kereszténységnek mozgósító erejű jövőképre, hogy van-e ma az egyháznak mozgósító erejű jövőképe: ezen kérdések aktuális megválaszolását Önökre bízom, ugyanis a következő percekben az eszkatológia területét kizárólag történeti teológiai szempontból próbálom megvizsgálni, azon belül is annak csak újkori szakaszában, s két irányzat vagy mozgalom, a lutheri orthodoxia és a pietizmus vonatkozásában. Mondanivalóm tehát csak annyiban érinti a kortárs pietista törekvéseket, amennyiben ezek eszkatológiájukat a kétszáz évvel korábbi „atyáktól”, Spenertől, Franckétól, Bengeltől merítették. Érdekes lehet viszont kinek-kinek egybevetni az itt megismertetendő várakozásokat és reménységeket azzal, amit az Lutheránus Világszövetség budapesti nagygyűlése 20 éve fogalmazott meg reménységként „a világ számára”, hisz az akkori ifjúsági gyűlés a jövőről egyenest futurum perfectumban vitatkozott: „a jövő már jelen van”. Előadásomat természetesen az egyetemes egyháztörténet felől indítva igyekszem végül a hazai pietisták nézeteit jellemezni.

A pietizmus felbukkanását mindig az orthodoxia válságával szokás magyarázni, s én sem teszek másként, a válságot viszont nem a száraz dogmatizálásban, a terméketlen újszolasztikus vitákban látom: ez az orthodoxyiáról alkotott elterjedt kép téves és tarthatatlan, az orthodoxia is termelt kegyességi irodalmat, tudott bensőséges és megragadó lenni, volt Bachja, Arndtja, Gerhard(t)ja, mai énekkincsünk – mennyiségileg és minőségileg – dereka orthodox szerzőktől származik. Ami az orthodoxyiában csődöt mondott, krízishez vezetett, az az eszkatológia. Kettős értelemben is: nem volt lelkesítő ereje, és nem igazolta az idő. Ismeretes, hogy a reformáció magát a történelem végére helyezte, nem sokkal az utolsó nap elé, már túl Krisztus ezeréves uralmán. Mégsem számolt a közeli ítélettel, hisz addig meg kell dőlnie a pápaságnak, többnyire a következő generáció korára datálták (napra pontosan) a világ végét. Ebben ugye semmi vonzó nincs: várhatóak az Újszövetségben beígért végső üldöztetések, csapások, szenvedések, mégsem jut el az üdvtörténet az akkor élők életében a végső pontra. Másrészt a történelem rá is cáfolt ezekre a váradalmakra: a pápa Trident után megerősödött, a protestantizmus a 30 éves háború után egész Európában defenzívába szorult, még a szász választófejedelem is katolizált. Az orthodoxia ezzel zsákutcába jutott, eszkatológiája képtelen volt választ adni az újabb és újabb kérdésekre. Képviselői, mint pl. Nicolai Fülöp (1556-1608), a 17. század elején még hitelesen biztathattak akár a 10 szűz példázatában a kitartásra (*Wachet auf...*), ez az üzenet a század végére igencsak megkopott.

Ezen a történelmi ponton adja közre a *Pia desideria*-t Philipp Jacob Spener (1635-1705), akiről (meg az egész speneri pietizmusról) minden kézikönyv hangsúlyozza, hogy – gyakorlati megújulási programja mellett – egyetlen pont kivételével az orthodox dogmatikát képviselte, csak az sikkad el többnyire, hogy éppen ez az egyetlen pont a pietista mozgalom sikerének kulcsa, nevezetesen a pozitív eszkatológia, a mobilizálni képes jövőkép. Mint közismert, Spener magát és korát Krisztus ezeréves uralma elé helyezte, s ez a (biblikus, s a hitvallási iratoknak sem ellentmondó) khiliasztikus váradalom lett alapja a „jobb idők reményének” (*Hoffnung besserer Zeiten*), a megélnékülő misszióknak és az erkölcsi megújulásnak. Spener – szakszóval – a posztmillenniarizmust képviselte, azaz Krisztus lelki uralmát várta, s az ezeréves uralkodás kezdetét nem földindulásként, hanem a Szentlélek

szinte észrevétlen munkájaként, az igaz kereszténység fokozatos tényéréseként, folyamatos fejlődésként képzelte el. Néhány mondatot idézek Spener 1675-ös röpiratának híres helyéről:

„Ha a Szentírást nézzük, nem kételkedhetünk abban, hogy Isten még itt a földön jobb állapotot ígért egyházának. [...] Mégha talán nem is az egész, de nagy része az eddig oly megkeményedett zsidóknak az Úrhoz fog térni. [...] Emellett a pápai Rómának még nagyobb esését is várhatjuk. [...] Ha ez a két dolog bekövetkezik, nem látom, miért kételkedhetnénk abban, hogy nem a teljes igazi egyház kerül sokkal boldogabb és dicsőségesebb állapotba, mint amiben most van. [...] Sőt, remélhető, hogy a <403> szent buzgóságban versenyezve az egész zsidókból és pogányokból összegyűlt egyház Istennek gazdag gyümölcsöket terem majd, és egymás által épül.”¹

A Spener által lefektetett teológiai alapokon építette fel August Hermann Francke (1663-1727) Halléban a pozitív eszkhatalógia gyakorlati alkalmazásának prototípusát, az ő szavaival, Isten országának veteményeskertjét, faiskoláját, szemináriumát (figyeljünk a következőkben is az evangéliumi képek alkalmazására!). Francke látása szerint a boldog jövő is itt és most megteendő, konkrét tettekből épül. Univerzális csak akkor lehet, ha valahol a világban, pl. Németországban kicsírázik, hogy onnan gyűrűzzék szerte. Természetes, hogy Isten cselekszik, de ő is munkásain keresztül cselekszik; minden egyes sikerben, előrelépésben az élő és ható Isten mutatkozik meg, ezek – Francke szavaival – Isten lábnyomai a világban. Mindez feladatokra lefordítva: munkások képzése és küldése, nevelés és misszió, illetve az ezt szolgáló intézmények létrehozása. Francke felfogásában van természetesen valami prófétikus felsőbbrendűség, saját életútjának és életművének üdvtörténeti dramatizálása: ez magyarázza a hallei pietizmus kezdeti látványos sikereit, majd az alapító halálát követő kifulladását. Ekkorra azonban már készen álltak kritikussai, Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) és Johann Albrecht Bengel (1687-1752), hogy az optimista eszkhatalógiát megőrizve hántsák le a mozgalomról a túlzott egyházpolitikai ambíciókat: Zinzendorf, akinek laikus hívei őt földrészen folytattak eredményes külmissziót, és Bengel, akinek még 19. századi tanítványai (a volgai németek) is mindig keletre, egyre keletebbre vándoroltak, mert mesterük tanítását követve az Ararátra várták a parúziát. Hogy mai lelki unokáiról már ne is beszéljünk!²

Ideje megvizsgálni a speneri-hallei pietizmus magyarországi követőinek, Isten országa többnyire Francke által mobilizált hazai munkásainak váradalmait, mennyire hagyta nyomát rajtuk a speneri optimizmus, s a Németországban átütő sikert arató pozitív eszkhatalógia.

Ha röviden és kevésbé árnyaltan szeretném jellemezni a mi pietistáink gondolkodását, ezt első látásra mégis leginkább a borúlátás, panasz, katasztrófahangulat szavak használatával tehetném meg. Nyilvánvalóan nem volt ugyanaz Poroszországban vagy épp ellenkezőleg a Habsburg birodalomban gondolni Isten veteményeskertjét, s ennek ők is tudatában voltak, s ki nem fogtak a bezzeg-izű összehasonlításból. Ezt a szólamot ellenpontozza rendszerint annak hangsúlyozása, hogy nem béresek, de nem is önkéntesek, hanem kötelességüket teljesítő elhívottak ők, valamint ellensúlyozza is az a hihetetlen méretű tényleges szolgálat, amit honfitársaik között végeztek. A legszebben a nemescsói Sartoris János (1695-1756) fogalmazta ezt meg Haynóczi Dánielhez (1690-1747) intézett levelében (1735. november 10.):

„Valóban, ha valaha érvényes volt, most igaznak bizonyul az a mondás: aki jól elrejtőzött, jól élt. És többet ér lenni, mint látszani. Sokkal többet ér

¹ Pia desideria. Istenfélő kívánságok. Egy ébredés gyökerei. PRIMO 1993. 44-45. Rejtő Mária fordítása.

² Jó áttekintést találni a khiliazmus típusairól és újkori történetéről: TRE 7,737-745 (Richard Bauckham).

magamutogatás nélkül (*aneu pollés phantasias*) Isten munkáját előmozdítani s országát az emberi szívekbe elhinteni, mint a fő dolgoktól világi ügyekre szólítani el az embereket.”³

A pozitív eszkatológia keresgélése közben óvatosságra inthet bennünket Torkos Andrásnak (1669-1737), „a magyar pietizmus atyjának” egy levele, melyben ha nem is támadja egyenesen Spener khiliazmusát, de igazságtalanul olyan eretnek nézeteket társít vele, melyek mindenképpen kompromittálják azt. A dunántúli püspökválasztás során ugyanis azt követelte az egyik jelölttől, a már említett Sartoris Jánostól, hogy határolódjék el a pietista szektától, mely több ponton támadja az Ágostai Hitvallást, pl. annak 17. cikkelyét azzal, hogy az igazak világi uralmát, s a bűnösök evilági bukását jövendőli meg.⁴ Ezzel Torkos a reformációkorabeli anabaptisták kétségkívül szintén khiliasztikus eszkatológiájával kapcsolja össze a speneri jobb idők reményét, holott az utóbbi kimondottan lelki megújulást várt, s a 17. cikkelyhez hasonlóan ítélte el a radikális, anabaptisztikus tanokat. Ugyan a radikális pietizmusnak is felfedezni hazánkban a nyomait, de éppen nem olyannak, amitől Torkos óvni igyekszik egyházát, hanem a „mindenek helyreállítását” (*apokatastasis pantón*) hirdető peterseninek, mely társadalmi szempontból jóval ártatlanabb volt. Mivel sem Sartoris, sem más hazai pietista nem volt komolyan vádolható forradalmár vagy eretnek nézetekkel (ld. akár a fenti idézetet!), s méltatlan volna Torkosnál rosszindulatú inszINUÁCIÓT feltételezni, az eset jóhiszemű magyarázata csak az lehet, hogy a sokat megélt győri lelkész finoman figyelmezteti a leendő szuperintendenst: a protestáns német tartományokban bárki hangosan hirdetheti a zsidók elkövetkező megtérését és Róma jövendő bukását mint a jobb idők eseményeit, de Magyarországon az utóbbit emlegetni politikai felforgatásnak minősül. A katolicizmus Spener számára csak szellemi rivális, Magyarországon viszont hatalmi struktúra.

Spener eszkatológiájának valódi recepcióját három hazai szerzőnél találni meg, ezeket az adatokat időrendben fogom ismertetni. Az első közülük, Christoph Nicolaus Voigt (1678-1732) ugyan thüringiai születésű, ám Szilézia, Nagyszében és Bécs érintésével végül Selmecbánya vezető lelkésze lett 1716-tól haláláig. Gazdag életútjának és munkásságának feldolgozásával egyelőre adós a kutatás. Bécsi évei alatt (míg igazáért küzdött a császári hatóságoknál) <404> a hallei központ (s időnként a hallei újság) tudósítója volt, s lelkesen ismertette a magas udvari és egyházi körök felekezeti nyitottságát. Savoyai Jenő (1663-1736) könyvtárában pl. protestáns kegyességi irodalmat talált, s a császár gyóntatója is igen toleráns nézeteket hangoztatott vele szemben, stb. Beszámolója szerint a bécsi hatalmasok egyre-másra hívták meg, hogy meghallgassák őt az igaz kereszténységről és a jobb idők reményéről, mely ebben a környezetben a katolikus-protestáns egyházszakadás leküzdéseként volt konkretizálható.⁵ Másfél évtizeddel később, magyarországi tapasztalatokkal gazdagodva már sokkal rezignáltabban nyilatkozik Voigt a katolikus törekvésekről, meg „a mi pápistáinkról”, azaz a wittenbergi szellemet képviselő lutheránus-orthodox papokról:

„Mindenünnen be vagyunk szorítva, egy szabad lépést nem tehetünk, a fenevad a nyomunkban és mindent eltipor.”

Az apokaliptikus fenevad természetesen itt a római egyház, de Voigt nem hagy kétséget, hogy az igazhitű wittenbergiek sem különbek ennél. Az egykor hirdetett reménység mégsem enyészett el Voigtban nyomtalanul:

³ Csepregi Zoltán: Magyar pietizmus 1700-1756. Bp. 2000. 196 (nr. 68).

⁴ Csepregi 2000. 206 (nr. 73).

⁵ Voigt August Hermann Franckének. Bécs, 1715. január 4. Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptabteilung, A 168:3. Eredeti.

„Mégis, mivel egyre gazdagabban hull a mag, fogva tart az eleven reménység, hogy egyszer áttör az evangélium pompás világossága és gazdag gyümölcsöt hoz. A tüzet már sok helyen szítják, adja az Úr, hogy hamar lángra kapjon!”⁶

A második említendő szerző Friedrich Wilhelm Beer (1691-1764), hosszú időn keresztül a pozsonyi líceum rektora, végül pozsonyi lelkész. A Francke-család magyarországi levelezőpartnerei között talán az ő leveleiben találni leginkább a hazai hírek reményteli kommentálását. Mohl Illés (+1761) dunáninneni szuperintendens megválasztását pl. a következő szavakkal kíséri:

„Jó reménységgel vagyunk, hogy a mi mennyei jó atyánk gondviselése révén ismét ajtó nyílik köztünk Krisztus evangéliuma számára, s az üldözés és az eretnekezés, mellyel már a világiak is torkig vannak, elnémulnak.”⁷

Az a hír, amely Beert előbb csak a felekezetek közötti közeledés, majd az egész egyházi élet gyökeres megújulása iránti valódi speneri reménnyel töltötte el, Johann Arndt (1555-1621) Igaz kereszténységének lefordítása volt. A magyar fordítás elkészültéről azzal az elvárással tudósítja hallei levelezőtársát, az ifjabb Franckét, hogy a mű remélhetőleg a magyar reformátusok körében is kedvező fogadtatásra fog találni.⁸ A nyomdai munkálatok szerencsés előrehaladtát pedig a következő meggyőződéssel jelenti be:

„De egyre hiszem, hogy az egész külsődleges kultusz meg fog nálunk szűnni, és akkor ezek a cseh és magyar könyvek a pincékben és a kamrákban jobban fognak prédikálni, mint a mai lelkészek.”⁹

A harmadik lelet nem annyira személy, mint mű, az általában szenicei Bárány Györgynek (1682-1757) tulajdonított magyarázatos Újszövetség, a többek munkájaként – 1754-es évszámmal – 1758-ban megjelent ún. Laubáni Biblia. A magyar pietista irodalom ebben a kiadványban jutott el a csúcsára, ezt tekinthetjük teológiai összegzésének, mintegy zárókövének. Olyan értelemben is, hogy ez a mű valóban lezárja a magyar pietisták irodalmi termését, hisz viszonylag kései megjelenésekor a jelentős szerzők már halottak, s aki még él (mint Fábri Gergely: 1707-1766, Miskei Ádám: 1695-1774), az hallgatni kényszerül.

Bárányék magyarázata János Jelenéseit a következőképpen értékeli:

„Leg-hasznosb és épületesb könyv, mint minden egyéb írás. [...] Találjuk ebben IStennek ítéletit a' gonosz világ ellen, a' setétségnek Országa ellen, az Anyaszent-egyháznak üldözői ellen, a' hamis Próféták ellen. Melly ítéletek részbul elmultak; de nagyobb részbul jövendök. Látjuk az üldözéseket, mellyek alatt a' KRisztus Országa vólt és lészen.”¹⁰

– olvashatjuk a könyvhöz írt előszóban. Már ebből is sejthető, hogy a magyarázók jegyzeteikben aktuális értelmezést nyújtanak a Mennyei Jelenéseknek (azaz nem az elmúlt egyháztörténetre vonatkoztatják, mint azt Luther tette), de hogy eszkatológiájuk optimista, az először Jel 10,7-ről, a hetedik trombitaszóról olvasva lesz nyilvánvaló:

„Mínthogy pedig a' hetedik trombita szó, minden magyarázok egyet értése szerint még hátra vagon, elötte lészen pedig a' világ végének; tehát nyilván következik,

⁶ Voigt Gotthilf August Franckénak (1696-1769). Selmečbánya, 1729. február 3. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass, Kapsel 27. 24:561-562. Eredeti.

⁷ Beer Gotthilf August Franckénak. Pozsony, 1737. augusztus 6. SBPK-FN, Kapsel 27. 28:586-587. Eredeti.

⁸ Beer Gotthilf August Franckénak. Pozsony, 1739. április 8. Csepregi 2000. 216 (nr. 79).

⁹ Beer Gotthilf August Franckénak. Pozsony, 1740. augusztus 1. Csepregi 2000. 219 (nr. 81).

¹⁰ Lauban, [1758]. 1387.

hogy az Istennek még nagy munkái vannak hátra az Anya-szent-egyház igazgatásában.”¹¹

Akiben még kétség maradt volna a kommentátorok teológiai irányultságát illetően, az a khiliazmus *locus classicus*-ához, a 20. fejezethez érve meggyőződhet róla, hogy Spener leghívebb követőivel van dolga, akik a lap jó háromnegyedét kitevő igazi „németes” lábjegyzetekben ismertetik az ezer évre vonatkozó lehetséges nézeteket, majd érvekkel alátámasztva tesznek hitet amellet, hogy Krisztus uralma még hátra van, lelki lesz, s a bálványimádás végét, valamint a zsidók megtérését fogja hozni.¹²

A magyarázat itt magát 1757-re datálja, ezért szerzőjének inkább szenicei Bárány János akkori dunántúli szuperintendenst (1716-1758), mint az idős, 1757 nyarán 75 évesen elhunyt Bárány Györgyöt tekinthetjük (a harmadik munkatárs, Sartoris János ekkorra már nincs az élők sorában). <405> Ha pedig így van, akkor a Spener-féle jobb idők reménye akár valamiféle félhivatalos tanításnak is minősülhetett a dunántúli egyházkerületben.

Még 1700. május 24-én Spener azt a reményét fejezte ki Franckénak, hogy ha sikerülne az igazság ismeretére eljutott magyarokat vagy magyarul beszélő lelkipásztorokat a magyar nyelvterületre, különösen annak a töröktől megszállt déli határvidékére küldeni, akkor „az Úr műve nagy erővel haladna előre, s új világosság támadna”. Így az elhanyagolt gyülekezetek segítségre találnának, s egy apró kezdet talán nagyobb kaput tárna. „De az Úr maga mutassa meg tanácsát és akaratát, s vigye véghez, ami őtöle van!”¹³ Spener és Francke minden bizonnyal az általuk hirdetett eszkhatólógiaát is az új világosság részének tekintették. Az Úrnak úgy tetszett, hogy ez a tanítás Magyarországon nemcsak a németajkú városokban, Selmeceen és Pozsonyban, hanem a dunántúli falusi gyülekezetekben is gyökeret vert, s az üldöztetés és elnyomatás közepette tárt számára nagyobb kaput a nyomtatott szó közege, hogy a szószekek elnémultával prédikálhassák a pincékben és kamrákban a magyar nyelvű könyvek a jobb idők reményét.

¹¹ Lauban, [1758]. 1449.

¹² Lauban, [1758]. 1506-1509.

¹³ Csepregi 2000. 78-79 (nr. 1).